

Stijl, taal en tekst

STILISTIEK OP TAALKUNDIGE BASIS

LEIDEN
UNIVERSITY PRESS

Ninke Stukker en Arie Verhagen

Inhoudsopgave

Voorwoord	v
Ter inleiding: waar gaat dit boek over en wat willen we ermee bereiken?	1
Hoofdstuk 1, Stijl en taal	9
1.1 Stijl, en wat ermee gebeurt is in de neerlandistiek	9
1.2 Stijlopvattingen	16
1.2.1 Inleiding: stijl, vorm, inhoud	16
1.2.2 Dualisme: stijl als vorm?	19
1.2.3 Monisme: stijl als inhoud?	23
1.3 Soorten inhoud: object en constructie	25
1.3.1 Cognitieve semantiek, construal en perspectief	25
1.3.2 Construal en stijl	29
1.4 Tot slot: taal en stijl	32
1.4.1 Taal maakt het verschil	32
1.4.2 ‘Nieuwe’ en ‘oude’ stijlbegrippen	34
Noten	35
Hoofdstuk 2, Algemene uitgangspunten van stijlonderzoek	37
2.1 Tekst als object van onderzoek	38
2.1.1 Teksten en tekstinterpretatie	38
2.1.2 Micro- en macroniveaus van stijlanalyse en interpretatie	39
2.1.3 Tussen micro en macro: stijlfiguren en redeweergave als combinaties van construals	51
2.2 Stijl en ‘normaal taalgebruik’ – vergelijken en tellen	53
2.3 Tot slot: stijl als de relatie tussen het talig microniveau en het macroniveau van tekstinterpretatie	57
Noten	58
Hoofdstuk 3, De checklistmethode	59
3.1 Naar een analysemethode: <i>top-down</i> of <i>bottom-up</i> ?	59
3.2 Een cyclisch proces	61
3.3 Componenten en rondes in een stijlonderzoek	65

3.3.1	Exploratieronde: losse observaties en intuïtieve indrukken verzamelen	67
3.3.2	Systematiseringsronde: stijkenmerken identificeren met de checklist	70
3.3.3	Conclusieronde: geïntegreerde interpretatie	81
3.4	Tot slot: de checklistmethode als hulpmiddel voor wetenschappelijke stijlanalyse	82
	Noten	86
Hoofdstuk 4, Analysevoorbeeld 1: spreekstijlen in parlementaire toespraken		89
4.1	Exploratieronde: indrukken van ‘helderheid’ en ‘wolligheid’ in de spreekstijlen van Wilders en Vogelaar	90
4.2	Systematiseringsronde: talige <i>construal</i> van ‘helderheid’ en ‘wolligheid’ in kaart met de checklist	94
4.2.1	Categorie A. Woordgebruik	96
4.2.2	Categorie B. Grammaticale categorieën	101
4.2.3	Categorie C. Tekststructuur	103
4.2.4	Categorie D. Tekst als communicatie	106
4.3	Conclusieronde: empirisch en theoretisch gefundeerde uitspraken over ‘helderheid’ en ‘wolligheid’	109
4.4	Tot slot: van componenten en rondes naar interpretatie	110
	Noten	112
Hoofdstuk 5, Analysevoorbeeld 2: vertelstijlen in literaire korte verhalen		115
5.1	Exploratieronde: indrukken van ‘gekte’ en ‘normaliteit’ in <i>Het ontbijt</i> en <i>De heer Mellenberg</i>	118
5.2	Systematiseringsronde: talige <i>construal</i> van ‘gekte’ en ‘normaliteit’ in kaart brengen met de checklist	120
5.2.1	Categorie B. Grammaticale categorieën	121
5.2.2	Categorie C. Tekststructuur	123
5.2.3	Categorie D. Tekst als communicatie	126
5.2.4	Categorie A. Woordgebruik	129
5.3	Conclusieronde: empirisch en theoretisch gefundeerde uitspraken over de stijl van ‘gekte’ en ‘normaliteit’	130
5.4	Tot slot: diverse vragen, één methode...	131
	Noten	135

Hoofdstuk 6, Perspectief en stijl in verhalende literatuur	139
6.1 Perspectief en taal	140
6.2 Perspectief in de literatuurwetenschap	143
6.3 Perspectieven van microniveau naar macroniveau	153
6.3.1 Van typen redeweergave naar combinaties van taalelementen	153
6.3.2 Afstandelijkheid, nabijheid en het microniveau van werkwoorden en causale connectieven	162
6.4. Tot slot: de talige bouwstenen voor perspectief	170
Noten	171
Hoofdstuk 7, Perspectief en stijl in zakelijke teksten	177
7.1 Perspectief op het macroniveau van zakelijke teksten: participantenmerken en andere tekstfuncties	178
7.2 Afstandelijkheid, nabijheid en redeweergave op het microniveau van zakelijke teksten	183
7.2.1 Parlementaire toespraken	183
7.2.2 Verhalende krantegenres	188
7.3 Tot slot: Perspectief in uiteenlopende genres: gedeelde <i>construals</i> en gedeelde interpretatieve effecten	198
Noten	200
Hoofdstuk 8, Stijl en context: wisselwerkingen tussen taal en contextkennis	203
8.1 Contextgebonden effecten van afwijkend taalgebruik	207
8.2 Contextgebondenheid van taalnormen	209
8.3 Contextgebonden normen voor interpretatie van taalelementen	217
8.4 Tot slot: tekstinterpretatie = taal + context	222
Noten	223
Hoofdstuk 9, Tot besluit	227
9.1. Dit boek	227
9.2. De positie van de stilistiek – en een vooruitblik	231
Noten	234
Bijlage 1 – Verder lezen over stijl en stilistiek	235

Bijlage 2 – Voorbeelden van onderzoek naar Nederlandstalige stijlverschijnselen uit de <i>checklist voor stijlanalyse</i>	237
Bibliografie	257
Register van persoonsnamen	267
Register van onderwerpen	273

Ter inleiding: waar gaat dit boek over en wat willen we ermee bereiken?

Dit boek gaat over stilistiek, de studie van variatie in het gebruik van de taal in allerlei soorten teksten. Stijlanalyse speelt een rol in bijna elke discipline die zich met teksten bezighoudt: de tekst- en communicatiewetenschappen natuurlijk, maar ook diverse vormen van taal- en literatuurwetenschap. Dit boek maakt gebruik van inzichten uit al deze disciplines, en beoogt er zelf ook aan bij te dragen. Vooral omdat stijlvormen vaak afhankelijk zijn, staat in dit boek een specifieke taal, het Nederlands, centraal (we gaan hier in hoofdstuk 1 nog uitgebreid op in). Wat we uiteindelijk beogen is de lezer ervan te overtuigen dat stilistiek een centrale plaats kan (wat ons betreft: moet) innemen in de wetenschappelijke bestudering van de Nederlandse taal en literatuur, en in wezen ook van die van andere talen en culturen. En dan bedoelen we met ‘centraal’ niet alleen dat het onderzoek naar stijl in het midden staat tussen dat van taalsysteem, alledaags taalgebruik en literatuur in. Dat bedoelen we óók, maar bovenal bedoelen we dat stijl sterk samenhangt met fundamentele kenmerken van zowel taal als taalgebruik en teksten – zo sterk dat het wetenschappelijk wenselijk is om die fundamentele samenhang tot uitdrukking te laten komen in vorm en inhoud van onderwijs en onderzoek.

Dat is natuurlijk nogal een claim, en we verwachten niet dat iedereen – mogelijk zelfs niet iedereen die de stilistiek op zich een warm hart toedraagt – dat nu al direct met ons eens zal zijn. In zekere zin is dit boek als geheel de argumentatie voor deze stellingname. We hopen dat de lezer in de loop van de hoofdstukken geleidelijk steeds beter gaat zien waarom we deze stelling innemen. Die lezer zal daar waarschijnlijk soms moeite voor moeten doen – we hebben een wetenschappelijke doelstelling, zodat we soms ook flinke theoretische en methodische betogen op zullen zetten. Daar komt bij dat wetenschappelijke tradities tussen (en binnen) de klassieke disciplines van de neerlandistiek (letterkunde, taalkunde en taalbeheersing) soms enigszins van elkaar verschillen, ook in de gehanteerde concepten, en dat we daarom voor een goed begrip bepaalde zaken nogal grondig uitdiepen.

Hoe kun je op wetenschappelijke wijze iets zeggen over de stijl van een literaire tekst? Wat zijn de effecten van stijlmiddelen in speeches of in ander zakelijk taalgebruik? Dat is dus het soort vragen waar dit boek over gaat. Iedereen heeft een globaal idee wat ‘stijl’ betekent, en dat stijl een tekst kan maken of breken. In elk van de vakgebieden letterkunde, taalkunde en taalbeheersing speelt de vraag hoe de keuze van de ene of de andere formulering samenhangt met de inhoud en de effectiviteit van een tekst, een belangrijke rol. In dat licht is het eigenlijk opmerkelijk dat er in de neerlandistiek geen gedeelde wetenschappelijke onderzoekstraditie bestaat die zich bezighoudt met stijlonderzoek. Met dit boek willen wij hierin, zoals gezegd, verandering brengen. We presenteren een theoretisch kader voor stijlonderzoek en schetsen een analysemethode waarmee stijlvormen in uiteenlopende teksten – zowel literaire als zakelijke – kunnen worden geanalyseerd.

Stijlonderzoek is de studie naar de voorwaarden voor, en de effecten van *variatie* in het gebruik van taalelementen en constructies in een tekst. Dit onderzoek zoekt naar antwoorden op de vraag hoe talige verschijnselen zijn gerelateerd aan bijvoorbeeld het thema van een roman, of de overtuigingskracht van een toespraak. In het Angelsaksische taalgebied bestaat reeds enige tijd een levendige stilistische onderzoekstraditie. Vooral de recent opgekomen cognitieve linguïstiek en de daaruit voortgekomen *cognitive poetics* bieden goede handvatten voor het uitvoeren van stijlonderzoek. In dit boek maken we inzichten en analysemethoden uit de internationale stilistiek toepasbaar voor stijlanalyse van Nederlandse teksten. We combineren deze met inzichten uit de Nederlandse taalkunde, letterkunde, retorica en taalbeheersing, met als resultaat een analysemethode waarmee de stijl van Nederlandstalige teksten succesvol kan worden geanalyseerd en geïnterpreteerd.

Wat kan de gebruiker van dit boek verwachten?

Dit boek biedt een kennismaking met het kader en de methoden van stilistisch onderzoek. We bespreken belangrijke theoretische uitgangspunten en methodologische kwesties die een rol spelen in dit onderzoek. Maar we bieden ook praktische handvatten voor het opzetten van eigen stijlonderzoek. We presenteren een stap-voor-stap ‘cyclische’ methode voor stijlanalyse. Een belangrijke rol daarin speelt de *checklist voor stijlanalyse*, die een overzicht geeft van taalmiddelen waarvan onderzoek heeft uitgewezen dat ze frequent en in verschillende soorten teksten fungeren als onderscheidende stijkenmerken.

We streven ernaar inzichten uit de twee belangrijkste stromingen in de hedendaagse stilistiek te combineren. De eerste is de *Literary stylistics*-traditie uitgedragen door de van oorsprong Britse *Poetics And Linguistics Association* (PALA), die taalkundige inzichten toepast in stijlanalyse van literaire teksten. Bekende werken die uit deze traditie voortkomen zijn *Style in fiction* van Geoffrey Leech en Mick Short (2007 [1981]) en het 'rode' Cambridge handboek *Stylistics* van Lesley Jeffries en Dan McIntyre (2010). Daarnaast hebben we ons laten inspireren door de internationale *Cognitive Poetics*-traditie, die inzichten uit de cognitiewetenschappen betreft bij de analyse van literaire teksten en hun effecten (Stockwell 2002, Gavins & Steen 2003, Brône & Vandaele 2009).

Aan deze onderzoekstradities voegen we echter ook een tweetal nieuwe elementen toe. In de eerste plaats besteden we meer dan andere benaderingen aandacht aan de taaltheoretische basis van de stilistiek. In degelijk stijlonderzoek gebeurt dat in meer of mindere mate natuurlijk altijd wel (zie vooral de PALA-traditie), maar in de huidige stilistische praktijk ontbreekt een coherent theoretisch kader om de werking van stijl te beschrijven én te verklaren. In dit boek gebruiken we hiervoor de cognitieve taalkunde, aangevuld met diverse andere specifieke studies waar dat nuttig is. We werken dit kader uit met het oog op stijlonderzoek, en we brengen het ook meteen in de praktijk in de stijlanalyses die we presenteren.

De tweede uitbreiding betreft ons uitgangspunt dat stijlverschijnselen zich voordoen in *alle* denkbare tekstsoorten. De stilistiek heeft zich voornamelijk ontwikkeld in het onderzoek naar literaire teksten. In de hedendaagse stilistiek is deze 'literaire bias' nog steeds goed zichtbaar, niet alleen in Nederland, maar ook internationaal. In dit boek nemen we principieel aan dat er – als je kijkt naar de achterliggende talige en cognitieve mechanismen en methodologische aspecten – geen onderscheid tussen tekstsoorten gemaakt hoeft (of eigenlijk zelfs: *moet*) worden. Dat doen we in dit boek dan ook niet: literaire en zakelijke teksten krijgen evenveel aandacht en we bespreken ze veelal naast elkaar.

Naast deze aandacht voor de theoretische inkadering van stijlonderzoek nemen in het boek concrete analysevoorbeelden ook een belangrijke plaats in. We bespreken in detail stijlpatronen in verschillende communicatieve domeinen (literaire teksten, politieke speeches en krantengenes) en we demonstreren telkens hoe taalkundige inzichten behulpzaam zijn bij het beschrijven van stijlpatronen en het doorgronden van de resulterende teksteffecten. We sluiten aan bij de gangbare onderzoekspraktijk in de neerlandistische disciplines taalbeheersing, letterkunde en taalkunde

en laten zien hoe inzichten uit de verschillende neerlandistische disciplines elkaar aanvullen en productief werken in het stijlonderzoek.

Voor wie hebben we dit boek geschreven?

Voor iedereen die zich op de een of andere manier bezighoudt met onderzoek naar de relatie tussen de talige kenmerken en de interpretatieve effecten die een tekst oproept. We hebben het in de eerste plaats geschreven voor collega's werkzaam op de Nederlandse en Vlaamse universiteiten en hogescholen en voor gevorderde studenten aan deze opleidingen.

In het bestek van dit boek konden we natuurlijk maar een beperkt aantal tekstsoorten en stijlvormen behandelen. Maar we verwachten dat de voorbeelden die we presenteren, en de theoretische en methodologische kwesties die we bespreken, concrete handvatten bieden voor het opzetten van eigen stijlonderzoek. Wie het boek met dat doel leest, wordt in bijlage A op weg geholpen met literatuursuggesties en met een selectie van interessante en voor ander stijlonderzoek bruikbare resultaten van onderzoek naar diverse Nederlandstalige stijlvormen gepubliceerd in pakweg de afgelopen vijftien jaar.

Het onderzoeksterrein van de stilistiek is breed. De redenen waarom collega's dit boek ter hand nemen, kunnen onderling sterk verschillen. Het boek en de verschillende onderdelen ervan zijn dan ook op verschillende manieren in te zetten. Een paar voorbeelden:

- Wat kan ik als letterkundige met dit boek doen?
Literaire stijl kan een onderzoeksobject op zichzelf zijn, bijvoorbeeld om de schrijfstijl van een auteur of een afzonderlijk werk te karakteriseren. Maar stijlanalyse kan ook worden ingezet als ondersteuning bij een interpretatieve analyse: de stijl kan een eerste ingang bieden voor interpretatie of worden ingezet om intuïtieve indrukken te toetsen. Wie iets wil lezen over de aard en de doelen van stijlonderzoek in het algemeen, kan het beste beginnen met hoofdstukken 1 en 2. Stijlonderzoek naar literaire teksten komt hier ook aan de orde. De hoofdstukken 3, 4 en 5 zijn op twee manieren te lezen: als een beschouwing over stilistische onderzoeksmethoden, maar ook als een praktische handleiding om zelf een stijlanalyse uit te voeren. We bespreken hoe je met de checklist voor een gegeven tekst belangrijke stijlmiddelen kunt identificeren en hoe je op basis van deze selectie kunt laten zien hoe deze stijlkeuzes de basis vormen voor bepaalde interpretatieve effecten die de tekst oproept.

Hoofdstukken 6, 7 en 8 zijn wat meer theoretisch-beschouwend. In deze drie hoofdstukken wordt dieper ingegaan op de werking van stijlverschijnselen aan de hand van de voor letterkundigen bekende concepten vertelstijlen en personageperspectief. Hoofdstuk 6 laat zien wat het voor een interpretatieve analyse van vertelsituaties en andere perspectiefverschijnselen oplevert om verschillende soorten redeweergave en vertelstijlen te ontleden tot op het niveau van de afzonderlijke formuleringsskenmerken – de afzonderlijke stijlkenmerken dus. Hoofdstuk 7 richt zich op de vraag of perspectiefverschijnselen en stijl in zakelijke en alledaagse teksten wezenlijk, qua werking, anders zijn dan die in literaire teksten. Het antwoord is wat ons betreft: neen. Dat er natuurlijk verschillen zijn, willen we niet betwisten, maar we betogen dat ze niet zo fundamenteel van aard zijn als vaak wordt aangenomen. We laten zien dat in literaire teksten, politieke toespraken en nieuws-teksten zeer vergelijkbare interpretatieve effecten worden teweeggebracht – ook al worden ze in de verschillende onderzoeksdisciplines waarin deze tekstgenres traditioneel worden bestudeerd, conceptueel verschillend geduid – en dat daarbij in al deze tekstsoorten grotendeels dezelfde stijlmiddelen een rol spelen. Hoofdstuk 8, ten slotte, wijst er op dat interpretatieve effecten van stijl meestal méér zijn dan de optelsom van de taalconstructies in de tekst. De interpretatie van een tekst wordt namelijk mede bepaald door elementen *buiten* de tekst, zoals lezersverwachtingen over genres. Het hoofdstuk bespreekt een aantal voorbeelden waar onderzoekers van literaire stijl hun voordeel mee kunnen doen.

- Ik onderzoek tekst in zakelijke communicatie. Hoe kan ik dit boek daarbij gebruiken?

Taalbeheersers en communicatiewetenschappers onderzoeken stijl vaak vanuit een optimaliseringsperspectief. De hoofdstukken 3, 4 en 5 bieden praktische handvatten om een gegeven tekst te analyseren met evaluatieve doeleinden, bijvoorbeeld met het oog op vragen als: is de stijl van deze tekst optimaal afgestemd op de communicatieve doelen die moeten worden bereikt? Hoe kan de stijl worden geoptimaliseerd? De methode is ook bruikbaar om de stijlkenmerken van een individu of juist groepen teksten (bijvoorbeeld genres) in kaart te brengen. Wie geïnteresseerd is in de aard en de doelen van stijlonderzoek in het algemeen, heeft iets aan de beschrijving van achtergronden en theoretische uitgangspunten van stijlonderzoek in hoofdstukken 1 en 2.

Hoofdstukken 6, 7 en 8 zijn ook weer wat meer theoretisch-beschouwend. De term ‘stijl’ roept bij veel taalbeheersers en communicatiewetenschappers associaties op met literaire teksten; nog steeds wordt vaak aangenomen dat het concept voor zakelijke teksten beperkt bruikbaar is. Aan de hand van de casus ‘perspectivering van taalgebruik’ – een fenomeen dat zich ook in de studie van zakelijke communicatie in toenemende belangstelling mag verheugen – laat hoofdstuk 7 zien dat dit niet terecht is. We demonstreren dat in zakelijke teksten (parlementaire toespraken en nieuwsteksten analyseren we als casus) interpretatieve effecten worden teweeggebracht die zeer vergelijkbaar zijn met die in literair proza, die we in hoofdstuk 6 behandelen (zie hierboven). En net zoals in literair proza zijn de interpretatieve effecten van stijl in zakelijke teksten meestal méér dan de optelsom van de gebruikte taalconstructies, omdat de interpretatie mede bepaald wordt door elementen buiten de tekst, zoals lezersverwachtingen. Als onderzoeker van de stijl van zakelijke teksten is het belangrijk om je hiervan bewust te zijn. Hoofdstuk 8 bespreekt een aantal veel voorkomende voorbeelden.

- Wat heeft dit boek mij als taalkundige te bieden?
We zijn ervan overtuigd dat de studie van stijlverschijnselen taalkundigen behulpzaam kan zijn om inzicht te krijgen in aard en werking van uiteenlopende taalconstructies. In het gebruik worden immers het bereik en ook de grenzen van vormen en functies van taalconstructies duidelijk. Stijlanalyse kan door taalkundigen gebruikt worden als een middel om taaltheoretische hypothesen te toetsen, aan te scherpen of uit te breiden, en ook heuristisch: als vruchtbaar domein voor het ontdekken van niet eerder opgemerkte interessante systematische taalverschijnselen (zie verder hoofdstuk 9). In hoofdstuk 2 stellen we het cognitief-communicatieve fenomeen van *construal* voor als kader om dit type taalvariatie te beschrijven en te verklaren.

Stijlstudie biedt interessante mogelijkheden voor nadere bestudering van de interactie tussen taalconstructies op het microniveau en contextverwachtingen van taalgebruikers die de interpretatie van een tekst ‘van bovenaf’ beïnvloeden – een thema dat aan de orde komt in hoofdstuk 8.

De inhoud van dit boek als geheel levert theoretische en empirische argumenten voor deze stellingen.

- Stijlonderzoek is mijn specialisme – wat voor extra’s biedt dit boek mij?

Nieuw voor stilistici zijn in elk geval het cognitief-taalkundige theoretische kader (uiteengezet in hoofdstuk 2) en de rol daarvan in de voorgestelde cyclische analysemethode (hoofdstuk 3), een uitwerking en uitbreiding van de methode van Leech & Short (2007 [1981]).

Ook de hoofdstukken 4 t/m 8 bieden aanknopingspunten om na te denken over wat stijlstudie nu precies is, en hoe die kan worden uitgebreid. Deze hoofdstukken gaan dieper in op de talige en de cognitieve mechanismen achter de stijlverschijnselen. Hoofdstuk 6 laat voor literair proza de verbanden zien tussen redeweergave en vertelstijlen enerzijds en afzonderlijke formuleringskenmerken anderzijds. Hoofdstuk 7 ontkracht de nog steeds veelgehoorde aanname dat stijlverschijnselen in literaire teksten fundamenteel verschillen van stijlverschijnselen in alledaagse of zakelijke teksten. Deze gedachte werken we uit in een gevalstudie van de relatie tussen stijl en perspectief (focalisatie, vertelstijlen). We laten zien dat in literaire teksten, politieke toespraken en nieuwsteksten zeer vergelijkbare interpretatieve effecten worden teweeggebracht door dezelfde stijlmiddelen. Hoofdstuk 8 bespreekt de werking van stijl vanuit het bredere kader van menselijke communicatie en cognitie: elementen buiten de tekst, in het bijzonder lezersverwachtingen, interageren met de stijl van een tekst bij de interpretatie ervan.

- Ik ben vooral geïnteresseerd in de praktische kant – gewoon een stijl-analyse maken. Hoe hanteer ik dit boek daarbij?
Wie vooral op zoek is naar een handreiking voor het zelf opzetten en uitvoeren van een stijlanalyse kan het beste beginnen in hoofdstukken 3, 4 en 5 van het boek. Ook de uitgewerkte checklist in de bijlage zal daarbij behulpzaam zijn.
- Welke voorkennis moet ik hebben om dit boek te kunnen gebruiken? Is het ook in het onderwijs te gebruiken?
Het boek is bruikbaar voor gevorderde studenten in het hoger onderwijs. In de hoofdstukken 4 en 5 vinden zij praktische handvatten om zelf stijlonderzoek uit te voeren. Ook de leestips in bijlage A zullen daarbij behulpzaam zijn. We verwachten dat de meer theoretische discussies in de overige hoofdstukken voor studenten met enige achtergrond in taal- en teksttheorie ook goed te volgen zullen zijn. Specifieke theoretische en taalkundige begrippen leggen we uit waar we ze introduceren, maar we gebruiken verschillende traditionele grammaticale termen (onderwerp, werkwoordstijd, e.d.) zonder veel nadere

uitleg. Een gezaghebbende bron van informatie over zulke begrippen is de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS, online te raadplegen op <http://ans.ruhosting.nl/e-ans/index.html>, waar t.z.t. ook de link gepubliceerd zal worden naar de nieuwe versie die in de maak is).

Stijl en taal

Wat *is* stijl? We moeten natuurlijk een definitie van het begrip hebben voor we goed aan de slag kunnen met het opstellen en uitwerken van methode om stijl te analyseren, maar dat blijkt niet eenvoudig. Om te beginnen: er is geen definitie die algemeen geaccepteerd wordt en die we zo over zouden kunnen nemen. We gaan dus een verse start maken. Eerst bekijken we enkele duidelijke voorbeelden van stijl, en daaruit distilleren we alvast enkele belangrijke kenmerken. We gaan ook na hoe er in de geschiedenis van de neerlandistiek mee is omgegaan (par. 1.1). Daarna (par. 1.2) zetten we de belangrijkste opvattingen over het stijlbegrip (*dualisme* en *monisme*) tegenover elkaar, om aan de hand van de sterke en zwakke kanten daarvan meer zicht te krijgen op de vereisten voor een adequate definitie. De twee standaardopvattingen blijken allebei inconsistent te zijn in hun visie op de relatie tussen vorm en inhoud van taal en teksten. Dat lijkt in eerste instantie uiterst problematisch, maar in feite wijst het in de richting van een nieuw perspectief op stijl, en dat biedt een oplossing voor het dilemma. We introduceren het cognitief-semantische begrip *construal* in par. 1.3, wat ons in staat stelt om twee typen ‘inhoud’ te onderscheiden, en het stijlbegrip specifiek aan één daarvan te koppelen. Zo komen we uiteindelijk tot een nieuwe definitie die consistent is, en mede daardoor verdere wetenschappelijke uitwerking mogelijk maakt (par. 1.4).

1.1 Stijl, en wat ermee gebeurd is in de neerlandistiek

Rembrandt had in zijn jonge jaren een heel andere stijl dan in zijn latere. Hij veranderde ook wel gedeeltelijk van thematiek – meer onderwerpen uit het Nieuwe Testament in het latere werk, bijvoorbeeld – maar echt belangrijk zijn de verschillen in stijl. Hetzelfde onderwerp, bijvoorbeeld een zelfportret, maakt hij de ene keer met fijne streken en heldere kleuren, de andere met juist heel grove streken en aarde-achtige tinten, gedeeltelijk met gebruik van een paletmes in plaats van penselen. Hetzelfde onderwerp, heel verschillend uitgevoerd: stijl is wat het verschil maakt. Dat verschil is tegelijk een verschil in betekenis. In de grove schilderijen van de

latere jaren kun je bijvoorbeeld veel meer de indruk hebben dat de maker zich persoonlijk in het werk meldt, het is om zo te zeggen subjectiever. Het werk communiceert meer, of in elk geval iets anders dan zonder die zichtbare grove penseelstreken.

Een kerk in de Romaanse bouwstijl heeft geen andere functie dan eenje in de Gotische: het zijn allebei gebouwen voor de openbare christelijke eredienst. Maar het licht en de omhoog wijzende lijnen in de Gotische kerk communiceren toch een ander beeld van de relatie tussen God en gelovigen dan de dikke muren en ronde bogen van de Romaanse. Een verschillend beeld van de relatie tussen dezelfde deelnemers, dat is het verschil in stijl.

Hetzelfde fenomeen anders gezien, verschillende beelden van dezelfde zaak. Dat is waar het bij stijl over gaat, of het nu prehistorische vuistbijlen en potten betreft of futuristische science fiction, antieke zuilen of 21^e-eeuwse wolkenkrabbers. Dit zijn allemaal ‘artefacten’: dingen die mensen doelbewust produceren, omdat ze ze *willen* maken. In dit boek hebben we het over stijl in een heel bepaald soort artefacten, namelijk talige: over stijl in teksten. Ook hier gaat het dus om ‘hetzelfde fenomeen anders gezien’, en we zullen dit eerste hoofdstuk besteden aan een precisering van die twee kanten van de stijl-medaille en hoe ze zich tot elkaar verhouden. In het geval van stijl-in-taal is dat namelijk niet zomaar direct duidelijk, en er bestaan dan ook verschillende opvattingen over. Daar zullen we dus voldoende helderheid in moeten scheppen, alleen al om misverstanden in latere stadia te voorkomen.

Wanneer we kijken naar toepassingen van de term *stijl* op het gebied van taal, hebben we te maken met een groot scala aan fenomenen. Soms lijkt *stijl* synoniem te zijn aan de super-algemene term *taalgebruik* – wanneer een schrijver of een tekst verweten wordt een “slechte stijl” te hebben, bijvoorbeeld; daarmee wordt vaak niets anders bedoeld dan dat die schrijver de taal niet goed gebruikt. Soms is het iets persoonlijks (“een heel eigen stijl”), soms juist iets algemeen (“een journalistieke stijl”). Toch zijn er bij al die variatie ook constante elementen aan te wijzen; twee belangrijke daarvan zijn in ieder geval de volgende.

- Het gaat om een eigenschap van concrete gevallen van *taalgebruik*: een tekst, een oeuvre, een verzameling taaluitingen die in een of ander opzicht bij elkaar horen. Het gaat niet om een eigenschap van het abstracte taalsysteem: het ‘klopt niet’ om te zeggen dat ‘het Nederlands’ een bepaalde stijl zou hebben.
- Het gaat om iets dat de ene verzameling van taaluitingen – de ene tekst, het ene oeuvre, het ene genre, enzovoorts – *onderscheidt* van

andere verzamelingen. Of dat nu (positief of negatief) te waarderen is of alleen maar een neutrale constatering, in alle gevallen zeg je met een uitspraak over de stijl van een tekst (auteur, periode, genre, enz.) dat het taalgebruik in een of ander relevant opzicht te onderscheiden is van andere, parallelle verzamelingen.

Dit zijn precies de algemene kenmerken van de vergelijking die Ton Anbeek en Arie Verhagen in hun programmatische artikel ‘Over stijl’¹ maken tussen de openingspassages van twee Nederlandse romans, in beide gevallen delen van een reeks, die in 1996 verschenen. Het is de moeite waard om die hier aan te halen.

Van der Heijden, *Het Hof van Barmhartigheid*

De moerasflamoes

Woensdag 23 juli 1980 (*Gesù Porporà*)

Als Europa, wat wel gezegd wordt, de kaap van Azië is, dan is Holland de kut van Europa, vertel mij wat.

Europa Azië's kaap. Niet kwaad. Niet slecht gevonden. Van wie was die ook weer? Ik heb het ergens gelezen. De een of andere Europese intellectueel natuurlijk, want die grossieren in zelfhaat. Rekenwonderen in het zichzelf wegcijferen. Ze staan elkaar op de tenen, ze zitten op mekaars lip, en *dus* is hun werelddeel te klein, niet meer dan de landtong van een groter. ‘La bêtise n'est pas mon fort,’ zei hij er bescheiden achteraan, dat weet ik nog wel, toen het applaus kwam en het masochistisch gelach. Het zal dus wel een Fransos zijn geweest, of die Oscar in z'n nadagen op het continent. Nou, als Europa dan de kaap van Azië is, ben ik niet eens zo ver van huis. 't Enige probleem is dat ik niet terug kan.

Nederland als het vagijn van Europa – die is van mij, daar blijven ze af. Ik kan het weten. Ik ben er geweest. ‘Wat altijd naar de grond kijkt, en nooit de zon ziet,’ zeggen ze bij ons in Napels. De eerste keer dat ik die uitdrukking hoorde, was in Napolitaans dialect, als jongen nog, bij het tombolella in de Vico detto Fico, in dat kroegje van La Tattamella. *Chella ca guarda sempe 'nterra e nun vede 'o sole*, koosnaam voor nummertje zes van het lottospel, nooit vergeten, al zou ik niet weten wat het cijfer zes met een vulva gemeen heeft. O, de vindingrijkheid van de mensen, Napolitanen in 't bijzonder,

als het om de benoeming van het vrouwelijk geslachtsorgaan gaat.

Voskuil, *Vuile handen*

(1965)

Hij opende de voordeur. Achter de deur was het donker. In de gang en het hok van de conciërge brandde geen licht. Op hetzelfde ogenblik ging de telefoon. Hij sloot de deur, haastte zich naar het hok, dat via het binnenplaatsje vaag verlicht werd vanuit het huis van de bovenburen, zette zijn tas neer en nam de hoorn op. ‘Met Koning.’

‘Ook goeiemorgen,’ zei de telefonist van het Hoofdbureau. ‘Hier is mevrouw Wigbold voor je.’

‘Dank u.’ Hij wachtte op de klik. ‘Met Koning,’ herhaalde hij. De deurbel ging over.

‘Met mevrouw Wigbold,’ zei een klagende, enigszins platte stem aan de andere kant van de lijn. ‘Mijn man is ziek.’

Maarten reikte naar de deuropener en drukte op de knop. ‘Ach,’ hij keek om de hoek, ‘wat scheelt hem?’ Van Ieperen kwam binnen. Hij schokschouderde toen hij Maarten zag en bleef bij de ingang van het hok staan.

‘Verschrikkelijke hoofdpijn.’

‘Dat is vervelend.’ Hij knikte tegen Van Ieperen.

Van Ieperen spreidde zijn handen. ‘De deur in de steeg was niet open,’ zei hij sterk articulerend en bijna zonder geluid, alsof hij tegen een dove praatte.

‘Ja,’ zei ze.

Er werd opnieuw gebeld. Maarten drukte op de knop, hij legde zijn hand op de hoorn en keek naar Van Ieperen. ‘Wigbold is ziek. Wilt u even opendoen?’ Hij keek wie er binnenkwam. Schaafsma. Hij groette met een klein, verlegen knikje en liep kaarsrecht achter Van Ieperen aan de donkere gang in, alsof die altijd donker was.

‘Wilt u het doorgeven?’ vroeg mevrouw Wigbold.

Intuïtief is direct duidelijk dat de stijl van het ene fragment heel anders is dan die van het andere. Impressionistisch geformuleerd kunnen we Van der Heijden subjectief noemen: wat we te weten komen, is heel duidelijk gefilterd door een sprekend en denkend individu. De stijl van Voskuil daarentegen zouden we kunnen karakteriseren als sober: wat er gezien en

gezegd wordt, lijkt louter te worden geregistreerd. In de eerste plaats laten Anbeek en Verhagen nu zien dat er systematische verschillen zijn in de taalelementen – woorden en grammaticale constructies – die in de twee fragmenten gebruikt worden. We doen een (beperkte) greep:

- Er is een verschil in gemiddelde zinslengte en in de distributie van korte en lange zinnen.
- Van der Heijden gebruikt relatief veel zinnen zonder persoonsvorm ('tijdloze' voorstellingen).
- Voskuil gebruikt relatief veel zinnen in de 'rechte volgorde' (onderwerp-persoonsvorm); daarbij wordt het onderwerp regelmatig samengetrokken, hetgeen Van der Heijden geen enkele keer doet.
- Voskuil gebruikt relatief veel handelingswerkwoorden (die een tijdsverloop creëren), Van der Heijden juist toestandswerkwoorden.
- Van der Heijden maakt gebruik van verbindingswoorden die argumentatieve relaties aanduiden (*al, dus, want*), Voskuil helemaal niet.

Vervolgens betogen Anbeek en Verhagen dat deze verschillen in gebruikte taalmiddelen, gegeven hun functie, de intuïtieve eerste indrukken van stijlverschillen kunnen verklaren, zeker in combinatie met elkaar. En ten slotte laten ze zien dat zo'n taalkundige stijlanalyse ook nog interessante extra (subtiële) verschillen aan de oppervlakte kan brengen: Voskuil blijkt bij nauwkeurige analyse regelmatig oordelen uit te delen in bijvoorbeeld bijvoeglijke bepalingen, en is dus niet écht objectief, maar subtieler subjectief dan Van der Heijden.

Bij stijl gaat het dus, zoals gezegd, om eigenschappen van samenhangende verzamelingen taaluitingen – van stukken tekst zoals deze openingsfragmenten, tot complete, onafhankelijk identificeerbare *groepen* van teksten. Daardoor is de studie van stijl van oudsher een natuurlijk en centraal onderdeel van de academische studie in de letteren geweest. Stijlfiguren waren al een onderdeel van de klassieke retorica, Erasmus schreef in 1512 een boek over stijl (*De copia verborum ac rerum*, 'Over de overvloed van formuleringen en onderwerpen'), P.C. Hooft bestudeerde in de 17^e eeuw de stijl van Tacitus ter voorbereiding op zijn *Nederlandsche Historieën*, en in zijn biografie van de beroemdste Nederlandse historicus, Johan Huizinga, analyseerde Willem Otterspeer uitvoerig diens stijl, met name in *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919).²

Termen en begrippen uit alle disciplines die zich van oudsher met teksten bezig houden, kunnen in stilistische theorieën en analyses een rol spelen. Om te beginnen uiteraard taalkundige – het gaat tenslotte om taal. Stijl is vaak een belangrijke kwaliteit van literaire werken, en kan ook

aan niet-fictionele teksten een ‘literair’ karakter verlenen, zodat concepten uit de letterkunde evenzeer van belang zijn. Hetzelfde geldt voor inzichten van de communicatiewetenschappen en de retorica – speciaal wanneer het om het onderscheid tussen meer en minder overtuigend taalgebruik gaat – en voor andere tekstwetenschappelijke noties. Dat verschil in invalshoeken – taalkundige, letterkundige, tekstwetenschappelijke, communicatieve – kan tot heel verschillende visies op het verschijnsel ‘stijl’ en op stijlonderzoek leiden, vooral als de betrokken disciplines hun object en doelstellingen heel verschillend opvatten, als daar inhoudelijk weinig overlap is. Alleen als elk van die benaderingen een behoorlijk hechte relatie tot elk van de andere onderhoudt, zijn de voorwaarden aanwezig voor een vorm van stijlonderzoek die alle invalshoeken in zich verenigt. In Franstalige en met name in Angelsaksische landen heeft die houding, en daarmee de studie van stijl, zich kunnen handhaven. Daardoor vonden nieuwe ontwikkelingen in het laatste kwart van de twintigste eeuw een relatief gunstige voedingsbodem in het Engelse taalgebied. De opkomst van functionele en cognitieve benaderingen in de taalkunde, waarin betekenis en communicatie een primaat hebben als verklarende factoren voor eigenschappen van het taalsysteem, leidde tot een vernieuwing van de grondslagen van het stilistisch onderzoek. De eerste editie van de monografie *Style in Fiction* van taalkundigen Geoffrey Leech en Mick Short uit 1981 markeert het begin van de moderne stilistiek van het Engels. Kort na de eeuwwisseling verschenen meerdere publicaties over *cognitive poetics*, die speciaal voortbouwden op de cognitieve taalkunde. Bekende voorbeelden zijn *Cognitive Poetics. An introduction* van Peter Stockwell uit 2002, *Cognitive stylistics. Language and cognition in text analysis* van Elena Semino en Jonathan Culpeper uit 2002, en *Cognitive poetics in practice* van Joanna Gavins en Gerard Steen uit 2003. In de activiteiten (congressen en het tijdschrift *Language and Literature*) van de *Poetics And Linguistics Association (PALA)* drong een en ander ook meer en meer door, en die maken sindsdien ook een kwalitatieve en kwantitatieve groei door.

Aan het Nederlandse taalgebied zijn deze ontwikkelingen eigenlijk geheel voorbijgegaan. Er was ook helemaal geen voedingsbodem voor vernieuwingen als die van de *cognitive poetics*. Dat heeft allereerst te maken met de doorwerking van toenemende specialisatie in het wetenschappelijk onderzoek en (dus ook) onderwijs. In het algemeen groeiden taalkunde en letterkunde meer en meer uit elkaar. Dat uiteengroeien was al genoeg om de studie van stijl in de loop van de tijd steeds marginaler te maken. Stijlonderzoek behoorde niet tot de kern van elk van steeds autonomer wordende disciplines van taal- en literatuurwetenschap, en als direct gevolg

daarvan deed het ook niet meer mee op het centrale speelveld van de neerlandistiek – zij het dus vooral doordat het speelveld veranderde.

In de tweede plaats hebben zich in de neerlandistiek enkele bijzondere omstandigheden voorgedaan die dat speelveld drastisch veranderden. In de letterkundige neerlandistiek is er wel een aanzet tot linguïstisch gefundeerd stijlonderzoek geweest.³ Enerzijds werd dat echter omgevormd en herdoopt tot analyse van de ‘structuur’ van verhalende literaire teksten: de manier waarop die teksten zijn opgebouwd uit onderling verbonden kleinere bouwstenen, zoals motieven en thema’s – een soort opbouw van tekst die als analoog gezien werd aan de opbouw van woorden uit klanken en morfemen, en van zinnen uit woorden en constructies, maar die met de taalkundige eigenschappen van die woorden en zinnen zelf dus geen verband hield.⁴ Anderzijds werd het resterende stijlbegrip, dat dus tegenover ‘structuur’ kwam te staan, verengd tot aanduiding van persoonlijke en vooral: opvallende kenmerken in het taalgebruik in een tekst en van een auteur.⁵ Omdat dat zich, bijna per definitie, nauwelijks leent voor systematisering door wetenschappelijk onderzoek, is het eigenlijk onvermijdelijk geweest dat stijlonderzoek als zodanig, vanaf halverwege de 20^e eeuw, in de letterkundige neerlandistiek marginaal is geworden; er zijn wel enkele studies, maar dat zijn incidenten.⁶

Daar komt dan nog een andere bijzonderheid van de neerlandistiek bij. Doordat de Nederlandse taalkunde zich in de tweede helft van de 20^e eeuw steeds sterker richtte op het *taalsysteem*, en na de Chomskyaanse revolutie meer en meer ook op algemene, taaloverstijgende aspecten van dat taalsysteem, had de studie van concreet, feitelijk taalgebruik daarin een steeds minder belangrijke rol.⁷ Maar aan het eind van de jaren 60 deed – met uiteenlopende motieven en specifieke thema’s – een aparte specialisatie zijn intrede, onder de naam ‘taalbeheersing’. Onderzoek van feitelijk taalgebruik in allerlei soorten communicatie kon daarin wél een centrale rol spelen, en doordat de retorica, van oudsher het tehuis van de leer van de stijlfiguren, als voorloper erkend werd, had de stijlleer hierin wel een natuurlijke plaats,⁸ al was dat niet aan alle universiteiten in dezelfde mate het geval. Van een vruchtbare interactie met taal- en letterkunde was echter nog lange tijd geen sprake.

Uit de opsplitsing van een onderzoeksterrein in min of meer autonome disciplines ontstaan echter ook – paradoxaal genoeg misschien – nieuwe kansen voor interdisciplinariteit. Of die zich kunnen realiseren, hangt af van ontwikkelingen in de betrokken velden. Een nieuwe kans voor stilistiek heeft zich voorgedaan met bepaalde veranderingen in de taalwetenschap, die samengevat kunnen worden als: meer aandacht, vergeleken met

die voor vorm en structuur, voor de betekenis (*semantiek*) en het gebruik (*pragmatiek*) van taal, en voor de talige, inclusief grammaticale, eigenschappen van teksten. In het bijzonder het cluster van benaderingen dat als ‘cognitieve taalkunde’ bekend staat, en dat in Nederland zowel in de taalkunde als in de taalbeheersing weerklank vond, moet hier genoemd worden. De reden daarvoor komt verderop in dit hoofdstuk uitvoeriger aan de orde, maar het heeft erme te maken dat een centraal begrip uit juist de cognitieve semantiek, te weten het begrip *construal*, het aanknopingspunt biedt om bepaalde problemen van meer klassieke stijlopvattingen op te lossen. De neerlandistiek kan hierbij overigens profiteren van het feit dat er met name in Angelsaksische landen, zoals gezegd, wel onderzoekstradities op het gebied van stijl zijn blijven bestaan en zich verder ontwikkeld hebben, mede onder invloed van de genoemde cognitieve taalkunde.

1.2 Stijlopvattingen

In de vorige paragraaf illustreerden we het begrip ‘stijl’ met een aantal voorbeelden van ‘hetzelfde fenomeen anders gezien’. Nu moeten we preciezer worden over wat we bij stijl in teksten kunnen en moeten zien als ‘hetzelfde fenomeen’ en wat als ‘anders gezien’. Omdat taaltokens een vorm- en een inhoud-kant hebben, ligt het voor de hand bij stijl-intaalgebruik een verband met die begrippen te leggen. De pogingen die daartoe tot nu toe zijn gedaan, lijden echter aan diverse problemen. Het intuïtief gevoelde onderscheid tussen vorm en inhoud wordt niet goed geanalyseerd, wat uiteindelijk zelfs leidt tot interne tegenspraken in de opvattingen over stijl. In deze paragraaf nemen we daarom stapsgewijs de argumenten door om een relatie tussen stijl enerzijds en de vorm en inhoud van teksten anderzijds te leggen, en wat precies de aard is van de problemen waartoe traditionele opvattingen van *dualisme* en *monisme* leiden, en uiteindelijk hoe die op grond van moderne cognitief-semantische inzichten opgelost kunnen worden.

1.2.1 Inleiding: stijl, vorm, inhoud

In 2000 werd de Anton Wachterprijs voor het beste literaire debuut toegekend aan Marek van der Jagt. Nog voor de uitreiking van de prijs suggereerde *NRC-Handelsblad* dat deze auteur niet bestond en dat de naam een pseudoniem van Arnon Grunberg was, daarbij o.a. verwijzend naar overeenkomsten in stijl, maar zonder dat dat erg concreet werd. Omdat